

واکاوی آسیب‌های بهره‌گیری از اینترنت در فرهنگ اسلامی

اعظم نوری*

سید کاظم سیدباقری**

چکیده

امروزه اینترنت یکی از رسانه‌های قدرتمند، مطرح و مورد توجه همگان است که همراه با آثار مثبتی مانند توانمندی اطلاع‌رسانی سریع و آسان در سطح جهانی، ایجاد ارتباطات علمی، فرهنگی و اجتماعی و ... بوده است. همچنین به دلیل عدم استفاده مناسب و نقش ابراری آن در دست قدرت‌های بزرگ و عدم نظارت مسئولان و مردم بر عملکرد کاربران، پیامدهای منفی را نیز به دنبال داشته است. در حالی که در فرهنگ دینی، استفاده از هر نوع امکانات یا فن‌آوری‌های جدید نیازمند قرار گرفتن در چارچوب‌های پذیرفته شرعی است تا از آسیب‌های احتمالی آن پیشگیری شود و بتواند در خدمت جامعه اسلامی و مسیر سلامت روانی و جسمی افراد اجتماع به کار گرفته شود. این نوشتار در پی آن است تا ضمن بر شمردن آثار مثبت اینترنت در جامعه، به برخی از آسیب‌های آن نیز اشاره کند و برخی از راهکارهای دینی را در مقابله با این آسیب‌ها و پیامدهای منفی بیان نماید.

کلید واژه: اینترنت، فرهنگ دینی، کارکردهای مثبت، کارکردهای منفی،

تبلیغات.

* دانشجوی کارشناسی ارشد تفسیر قرآن، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.

** عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

عصر حاضر را عصر اطلاعات می‌نامند؛ چراکه انقلاب اطلاعات و ارتباطات در حال ایجاد تغییرات شگرفی در جهان معاصر است و مرزهای سنتی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی را به سرعت درمی‌نورد. اینترنت نیز که از جمله فناوری‌های نوین ارتباطی است در رأس این جریان قرار دارد. با توجه به رشد سریع استفاده از اینترنت بین مردم جهان، می‌توان گفت استفاده از این فناوری، جزء مهمی از زندگی مردم شده است. براساس تحقیقات انجام شده تعداد کامپیوترهای شخصی متصل به اینترنت در سراسر جهان از سال ۱۹۹۶ سه برابر شده (سالاری‌فر، ۱۳۸۹، ۵۳۳) که این امر موجب تغییرات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... زیادی در جهان گردیده است. باید توجه داشت که تأثیرپذیرترین حوزه‌ها در این توسعه ارتباطی، فرهنگ است.

اینترنت، جهان را به مثابه دهکده کوچکی درآورده که ارتباطات در آن آنقدر آسان است که کم‌کم، دنیا را به سوی فرهنگ و تفکری واحد به نفع دنیای غرب می‌کشاند. به صراحت می‌توان گفت که شبکه اینترنت فارغ از جنبه‌های مثبت آن به ابزاری مؤثر در گسترش استیلای فرهنگی دنیای غرب در کشورهای در حال توسعه و جهان سوم تبدیل گردیده است. از این رو، بسیاری از اندیشمندان و محققان علوم اجتماعی و فرهنگی بر آن شده‌اند تا با مطالعه و بررسی این فناوری نوین، به آسیب‌ها و تهدیدهای آن بپردازند و از سوی دیگر فرصت‌های به دست آمده در این مجال را شناسایی و پیشنهادهایی برای آن ارائه نمایند.

فناوری اینترنت، ممدوح یا مذموم در ادبیات دینی

با توجه به تعداد کابرن اینترنتی که تعداد زیادی از آنها را نیز مسلمانان تشکیل می‌دهند، ارائه رویکرد اسلام نسبت به این فناوری و نوع استفاده از آن ضروری است؛ زیرا بر اساس آموزه‌های اسلامی، اسلام که آخرین دین آسمانی است تمام امور مورد نیاز بشر را بیان کرده و راهکارهای مناسبی را در مواجهه با معضلات و مشکلات جامعه انسانی ارائه نموده است. از سوی دیگر، در مورد استفاده از اینترنت، میان میزان و نوع استفاده کاربران از اینترنت، انگیزه و هدف، مشارکت فعالانه یا تنها مصرف‌کننده بودن آنها با اعتقاداتشان رابطه مستقیمی برقرار است.

برای مثال بر اساس عقاید اسلامی، حفظ نگاه از صحنه‌های نابهنجار یکی از واجبات دینی است، که با نظر داشت آن، سرکشی و استفاده از سایت‌های حاوی مسائل و تصاویر مستهجن کاهش می‌یابد.

در روایات معصومین علیهم‌السلام به ویژه در نهج‌البلاغه، گاه امری مذمت گردیده و سفارش به دوری از آن شده و گاهی در برخی از روایات در مدح و ستایش همان عمل مطالبی ذکر شده است. بر این اساس، شناخت درست حقیقت و ماهیت، امری است که موجب شناخته شدن علت مدح و ذم آن عمل می‌شود. برای مثال امیرمؤمنان علی علیه‌السلام در وصف دنیا، گاه آن را مذموم و گاهی ممدوح و قابل ستایش می‌دانند:

إن الدنيا دار صدق لمن صدقها و دار عافية لمن فهم عنها و دار غنى لمن تزود منها و دار موعظة لمن اعتظ بها مسجد أحياء الله... (سیدرضی، ۱۴۱۴هـ، ۴۹۳)

دنیا جایگاه صدق و راستی است برای کسی که با آن به راستی رفتار کند و خانه تندرستی و سلامتی است برای کسی که آن را درک کند و سرای بی‌نیازی است برای کسی که از آن توشه گیرد و محل پند است برای کسی که از آن پند آموزد و مسجد دوستان خداست....

ایشان در مجالی دیگر در نکوهش دنیا فرموده است:

و الدنيا دار مني لها الفناء و لأهلها منها الجلاء و هي حلوة [خضرة خضراء و قد عجلت للطلب و التبتس بقلب الناظر فارتحلوا منها بأحسن ما بحضرتكم من الزاد.... (سیدرضی، ۱۴۱۴هـ، ۳۵)]

دنیا خانه آرزوهایی است که زود نابود می‌شود و کوچ کردن از وطن حتمی است. دنیا شیرین و خوش منظر است که به سرعت به سوی خواهانش می‌رود و بیننده را می‌فریبد، سعی کنید با بهترین زاد و توشه از آن کوچ کنید....

این مثال از نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که نوع واکنش و عملکرد انسان‌ها دنیا را مذموم یا ممدوح می‌کند. در مورد بسیاری از امور دنیوی نیز این قاعده جاری است و مدح و ذم نسبت به عمل و واکنش افراد است نه حقیقت امور.

در استفاده از فناوری‌های جدید در پاسخ به کسانی که با اشاره به جنبه‌های منفی آن، سعی در طرد فناوری‌ها دارند و آنها را از مصائب آخرالزمان می‌شمارند نیز گفتنی است که

این نوع عملکرد افراد در رابطه با فناوری‌ها از جمله اینترنت است که می‌تواند آن را خیر مطلق یا شر مطلق نماید.

اسلام همواره کاربرد علم و منطق را تشویق نموده و تحصیل علم را برای هر زن و مرد مسلمان واجب دانسته است. چنانکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «طلب العلم فريضة على كل مسلم و مسلمة». (مجلسی، ۵۱۴۰۳، ۳۲/۲)

با توجه به نیازمندی‌های امروز در مورد استفاده بهینه از وقت، لزوم ارتباط و همبستگی مسلمانان در سطح جهان، پیشرفت علوم در رشته‌های مختلف و... یادگیری و به کارگیری توانمندی‌های مربوط به اینترنت نیز براساس وجوب یادگیری علم، ضروری به نظر می‌رسد.

ویژگی‌های خاص و کارکردهای مثبت اینترنت

از جمله اموری که اینترنت را به عنصری جذاب و غیرقابل حذف در زندگی ماشینی بدل کرده است، کارکردهای مثبت آن است که افراد زیادی را به خود جذب می‌کند. این کارکردها عبارتند از: اطلاع‌رسانی، ایجاد ارتباطات تفریحی، سرگرمی، تبلیغات، ایجاد نگرش‌های جدید سیاسی و فرهنگی و اجتماعی، ایجاد شبکه اجتماعی گسترده، تولید ادبی و هنری و مذهبی، گسترش اعتقادات و نظرات شخصی در خارج از مرزها و چارچوب‌های موجود و...

علاوه بر کارکردهای مثبت اینترنت، مهم‌ترین دلایلی نیز که موجب افزایش محبوبیت و توجه مخاطبان به این پدیده شده است عبارتند از:

الف) هزینه مناسب: با استفاده از اینترنت می‌توان با هزینه‌ای اندک، هر کدام از کارکردهای اینترنت را در اختیار گرفت و بنا به صلاحدید خود از آن استفاده نمود.

ب) آزادی و کنترل‌پذیری محدود: در جامعه همیشه پیام‌ها و اخباری را به دلایل امنیتی، سیاسی، فرهنگی و اخلاقی نمی‌توان در رسانه‌های جمعی درج نمود یا افرادی ترجیح می‌دهند، با عنوان گوینده سخنی یا صاحب عقیده خاصی شناخته نشوند، در این صورت اینترنت فضایی مناسب برای درج این گونه اخبار و اطلاعات است.

ج) فقدان محدودیت‌های ارتباطی: برخی محدودیت‌های ارتباطی که به دلایل مختلف سیاسی، اخلاقی، عرفی، قانونی و... را که بر مناسبات میان اعضای جامعه حاکم است، با

استفاده از فضای اینترنتی از بین می‌رود؛ مانند ارتباط با جنس مخالف یا مشاهده عکس‌ها و فیلم‌های نامناسب، یا پخش و انتشار فیلم‌های خانوادگی برخی افراد صاحب نام.

د) میل به تفریح و سرگرمی: نیاز به سرگرمی و خنده و شادی از جمله نیازهای روانی است که امروز در تمام جوامع مورد توجه قرار گرفته است. اگر این نیاز از طریق جمع‌های خانوادگی و رسانه‌های رسمی به اندازه کافی برآورده نشود یا با سلیقه مخاطبان همخوانی نداشته باشد، فضای اینترنت در برطرف کردن این نیاز مجال بیشتری به افراد می‌دهد در این صورت افراد زیادی با سلیقه‌های مختلف برای پاسخ به نیازهای خود و ایجاد فضایی طنزآمیز و سرگرم‌کننده وارد فضای اینترنت می‌شوند.

این ویژگی‌ها با توجه به منابع دینی، هر کدام ابعاد مثبت و منفی خاصی دارد که می‌توان با فرهنگ‌سازی مناسب، ابعاد منفی آن را کاهش و ابعاد مثبت آن را گسترش داد. به ویژه اینکه با پیچیدگی‌ها و مشکلات زندگی امروزی، نمی‌توان به طور کلی آن را نادیده گرفت و خود را از منافع مهم آن محروم نمود. برخی از ضروریات استفاده از اینترنت که جامعه آن را برای ما ایجاد می‌کند عبارتند از:

- ارتباطات اینترنتی جایگزین حضور فیزیکی: با استفاده از فضای اینترنت، بسیاری از گفت‌وگوها، مذاکرات، نقل و انتقالات و بسیاری از اموری که در گذشته حضور فیزیکی افراد را می‌طلبید، تسهیل شده و بدون نیاز به جابجایی افراد ممکن می‌شود. برای مثال ارتباط با خویشاوندان که مرتبه‌ای از صله رحم، غیر از دید و بازدید است، با اینترنت ممکن می‌شود؛ با استفاده از اینترنت می‌توان به برخی از اماکن مقدسه سرکشی کرد؛ با خریدهای اینترنتی و خدمات بانکی و... در این فضا می‌توان از فرصت‌های بیشتری استفاده کرد که همه این امور برخاسته و مطابق با آموزه‌های اسلامی است.

- استفاده بهینه از اوقات فراغت: یکی از دغدغه‌های اصلی والدین و مسئولان فرهنگی در جامعه ایران، پر کردن اوقات فراغت مردم به ویژه جوانان و نوجوانان برای پرهیز از اشاعه سرگرمی‌های نامناسب و ناپه‌نجان است. اینترنت وسیله‌ای است که می‌تواند فضای مناسبی برای استفاده بهینه از اوقات فراغت با بازی، ارائه مطالبی مفید و مثبت با مضامین علمی، مذهبی، ورزشی و... باشد.

- دسترسی دائمی به اطلاعات و تبادل آن: با اتصال به اینترنت می توان اطلاعات و فایل های مورد نیاز را دریافت یا برای دیگران ارسال داشت، این اطلاعات می تواند شامل مطالب علمی، فرهنگی یا حتی سرگرم کننده باشد که هر کدام به نوعی سازنده فرهنگ و ساختار اجتماعی در هر جامعه ای است.

پیامدهای منفی استفاده از اینترنت و راهکارهای اسلامی

امکانات خاص فضای اینترنتی، با تمام جذابیت های منحصر به فرد آن مانند تمام وقت بودن آن، فراگیری آسان و سهل آن، کم هزینه بودن، سهولت دسترسی و... موجب می شود، زمینه مناسبی برای سوءاستفاده های مالی، سیاسی، فرهنگی، جنسی و... از کاربرانی که اطلاع کافی از این فضا ندارند، توسط مهاجمان و هکرها ی اینترنتی با اهداف اقتصادی، سیاسی و فرهنگی فراهم شود. به جز این موارد زمانی می توان از یک امکان استفاده بهینه شده است که بر زندگی عادی و سالم انسان اثر منفی برجای نگذارد. در مورد اینترنت نیز اگر استفاده از آن با اعتیاد و اختلالات شخصیتی همراه شود، استفاده از آن مضر و به زیان فرد و جامعه خواهد بود.

اینترنت فقط یک فناوری و امکان برای تغییر سبک زندگی با جهت گیری خاص است و این انتخاب و نوع عملکرد افراد است که آن را در سمت و سوی منفی یا مثبت قرار می دهد. برای تعامل مثبت با این پدیده بهتر است که با شناخت فضاهای واقعی اما زیان آور آن، راهکارهای مواجهه با آنها را از منابع اسلامی استنباط نمود.

تحقیقات انجام شده در ایران نشان می دهد که بیشتر استفاده کنندگان از اینترنت جوانان هستند که بیشترین استفاده آنها برای حضور در چت روم، بازی های اینترنتی، چک کردن پست الکترونیکی و جستجو در شبکه جهانی می باشد. (سعیدی پور، ۱۳۸۷، ۷۴)

قبل از ارائه راهکارهای اسلامی در مورد پیشگیری از مضرات و کاربردهای منفی اینترنتی لازم است برنامه های ارائه شده در اینترنت که احتمال استفاده های منفی از آن بیشتر است، مورد شناسایی قرار گیرد. این برنامه ها عبارتند از:

تبلیغات کاذب

با مراجعه به هر سایت اینترنتی، هجمه‌ای از تبلیغات تجاری مشاهده می‌شود. قدرت اینترنت به مصرف‌کننده اجازه می‌دهد که پیام‌های تبلیغاتی را به‌طور سریع و گسترده دریافت کند. در مورد تأثیرات این تبلیغات جین کیلبورن در کتاب متقاعدسازی مرگ‌آور که در زمینه تأثیرهای ویران‌کننده تبلیغات تجاری بر فرهنگ مردم است، می‌نویسد:

اگر شما نیز مانند سایر مردم گمان می‌برید که تبلیغات هیچ تأثیری بر شما ندارند، این دقیقاً همان چیزی است که تبلیغات‌چی‌ها از شما می‌خواهند، بپذیرید. اگر این حرف صحیح باشد، چرا شرکت‌های تجاری سالانه بیش از دویست میلیارد دلار برای تبلیغات تجاری خویش هزینه می‌کنند؟ (شفیعی سروستانی، ۱۳۹۰، ۹۰)

این تأثیر به صورت نامرئی و ناخودآگاه است که افراد جامعه را هرچه بیشتر به سوی مصرف‌گرایی و تجملات و برآوردن نیازهای کاذب می‌کشاند. جالب اینکه گاهی علاوه بر ضررهای اقتصادی، این تبلیغات، افراد جامعه را به سوی بیماری‌های روانی و ناهنجاری‌های اجتماعی می‌کشاند؛ زیرا ارزش‌هایی مانند قناعت، سازگاری و سادگی که در منابع دینی برای زندگی سالم توصیه می‌شود، در هجمه این تبلیغات گم می‌شوند. در حالی که در هیچ نقطه دنیا تمام انسان‌ها نمی‌توانند به همه خواسته‌هایی خود که در سایه تبلیغات بدان احساس نیاز می‌کنند، دست یابند، در نتیجه احساس ناکامی و محرومیت می‌کنند. در منابع دینی عکس این مطلب را مشاهده می‌کنیم و همواره در متون دینی، توصیه به کم‌هزینگی و قناعت می‌شود. در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: «المؤمن حسن المعونة، خفيف المؤونة، جيد التدبير لمعيشته» (کلینی، ۱۴۲۹هـ، ۳/۶۱۲).

تحقیقات نشان می‌دهد که در ۹۵٪ از خودکشی‌ها، فرد احساس محرومیت داشته است؛ یعنی زیربنا و شالوده بهداشت روانی ارضای نیازهای مختلف است و بیماری روانی و سرانجام خودکشی نیز به دنبال محرومیت و ناکام ماندن این نیازهاست. (اشنایدرمن، ۱۳۷۸، ۱۳۶-۱۴۲) با وجودی که در بیشتر موارد، این نیازها از نیازهای اولیه است که انسان بدون آن در سختی و فشار قرار نمی‌گیرد.

آسیب دیگر تبلیغات اینترنتی، استفاده از هنرپیشه‌ها و چهره‌های معروف برای تبلیغ نوعی

کالا است که این افراد را سرمشق‌ها و الگوهایی بی‌نقص از کمال و زیبایی معرفی می‌کند. مشاهده این تصاویر که در بیشتر سایت‌ها وجود دارد، آسیب‌های زیادی بر روح و روان و زندگی افراد به ویژه زنان و دختران جوان وارد می‌کند. تماشای این تصاویر دروغین به ویژه در زنان و دختران جوان سبب می‌شود با واقعی پنداشتن این تصاویر به سوی هم‌ذات‌پنداری با صاحبان این تصاویر کشانده شوند و همواره به دنبال اجرای نسخه‌هایی بی‌اثری یا حتی زیانباری بروند که شرکت‌های دارویی و آرایشی با هزینه‌های بسیار زیاد برای آنها تبلیغ می‌کنند.

علاوه بر پیامدهای منفی در اقتصاد، گاه زیان‌های جبران‌ناپذیر جسمانی و روحی برای افرادی که در معرض این تبلیغات قرار می‌گیرند نیز ایجاد می‌شود و سلاقی جامعه را به سوی مادی‌گرایی غربی می‌کشاند. در حالی که در فرهنگ اسلامی، با در نظر داشتن نیاز انسان به حسن، جمال، زیبایی در رفتار، گفتار، اخلاق و تعامل با مردم، سبک و شیوه زندگی مورد تأکید قرار می‌گیرد. البته زیبایی‌های ظاهری نیز از منظر اسلامی طرد نمی‌شود بلکه در بسیاری موارد، حتی مورد تشویق و تحسین قرار گرفته است، اما زیبایی‌های ظاهری نیز باید بر مبنای اخلاقیات و در چارچوب قوانین اسلامی باشد و الگوهای آن نباید از بیگانگان و دشمنان اسلام اخذ شود.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرموده است: «الجمال فی اللسان؛ زیبایی در زبان انسان است» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ هـ، ۳۷). در منابع روایی و تاریخی نیز دیده شده است که اهل بیت علیهم السلام علاوه بر زیبایی درونی، توجه ویژه‌ای به زیبایی و جمال ظاهری داشتند. بر اساس روایات سیره، هر آنچه در زمان ایشان به گونه‌ای متعارف و معتدل، نشان زینت بود، اهل بیت علیهم السلام آنها را رعایت می‌کردند. برای مثال در روایتی آمده است پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله همواره در سفرها چند چیز را به همراه داشت: شیشه روغن، سرمه‌دان، قیچی، آینه، مسواک و شانه. (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ، ۲۳۲/۷۳)

هرچند تبلیغات تجاری منحصر به فضای اینترنت نیست و جهان اطراف افراد مملو از تبلیغات تجاری است؛ اما باید دقت داشت که قدرت و توانمندی اینترنت در زمینه تبلیغات از دیگر رسانه‌ها بیشتر است. تأثیراتی که با استفاده از اینترنت بر صفحه نمایش کامپیوتر ظاهر

می‌شود یا به صورت متحرک و به همراه صدا نمایش داده می‌شود، بسیار جذاب‌تر و در ذهن مخاطب ماندگارتر است. این عامل سبب شد اینترنت در جایگاه بزرگ‌ترین شبکه جهانی به سرعت از یک ابزار تحقیقاتی به یکی از گسترده‌ترین امکانات تجاری مبدل شود که شیوه‌های تبلیغاتی خاص خود را نیز یافته است.

مداخلات سیاسی

امروزه اینترنت روز به روز در حال تبدیل شدن به عنصری مهم در تحول و سازماندهی سیاسی است. اگر در گذشته چنین مرسوم بود که قدرت‌های بزرگ برای تسلط بر دیگر کشورها به لشکرکشی و تحکم نظامی دست بزنند، امروزه به جای صرف وقت و هزینه‌های گزاف، برای رسیدن به اهداف خود، اقدام به کنترل اهرم‌های فرهنگی می‌نمایند. (مولانا، ۱۳۷۹)

اینترنت که از جمله سریع‌ترین و در دسترس‌ترین رسانه‌هاست، بخش مهمی از اداره و سازماندهی جنگ نرم را به عهده دارد. فضای اینترنت با تخریب بنیان‌های فکری، زدن برچسب‌های نامناسب و دور از واقعیت به کشورهای مستقل و مسئولان حکومتی و فرهنگی، نفی حکومت اسلامی و تلاش برای اثبات ناکارآمدی آن، ایجاد اختلاف، ایجاد ابهام و تردید در ذهن مردم و القای وجود اجماع نسبت به نظرات سیاسی غرب، سیاه‌نمایی وضعیت موجود و از بین بردن امید به آینده، می‌تواند با جریان اطلاعات در سرزمین‌های مختلف در فرآیند حذف مرزهای جغرافیایی و سیاسی که دولت‌ها تعیین کرده‌اند، نقش مهمی ایفا کند. این همان امری است که از آن امروزه به جنگ نرم یاد می‌کنند.

جنگ نرم در حقیقت شامل هر گونه اقدام نرم‌افزارانه اعم از روانی و تبلیغاتی، رسانه‌ای، فرهنگی و اجتماعی است که جامعه یا گروه هدف را نشانه می‌گیرد و بدون درگیری نظامی و گشوده شدن آتش، رقیب را به انفعال یا شکست وامی‌دارد. (ماه‌پیشانیان، ۱۳۸۶)

نمونه این فعالیت‌ها را می‌توان به سادگی علیه ایران و برخی از کشورهای مستقل که ابرقدرت‌ها برای براندازی حکومت آنها تلاش می‌کنند، مشاهده نمود. آنها در فضای اینترنت مانند دیگر رسانه‌های تحت حمایت غرب، به اشکال مختلف برای نفی نوع حکومت اسلامی در ایران و اثبات ناکارآمدی آن به طور مداوم آسیب‌های اجتماعی و سیاسی را در جامعه

پررنگ نموده و به وسیله عوامل خود آن را برجسته می‌کنند. آنگاه راه‌هایی برای فشار بر جمهوری اسلامی ایران به صورت آشکار و پنهان پیشنهاد کرده و به برجسته‌سازی محاسن لیبرال دموکراسی غرب، مبادرت می‌کنند. با این شرایط دولت‌ها حق دارند که با صلاحدید خود این امور را کنترل یا محدود کنند. در حقیقت، آینده اینترنت به یک مقوله ژئوپولیتیک تبدیل شده است و سیاست، نقش مهمی در این زمینه ایفا می‌کند. برای مثال در سال ۲۰۰۰ سایت حزب الله لبنان که سایتی ضد صهیونیستی است، به دست یک گروه هکر اسرائیلی هک شد و پرچم و سرود ملی اسرائیل روی آن قرار گرفت. در مقابل، حزب الله لبنان در یک ضد حمله به وب سایت اصلی دولت اسرائیل و وب سایت وزارت خارجه اسرائیل، آن را هک نمود. (مجیدی، ۱۳۸۱، ۱۲۷)

این امور ضرورت استفاده از فن‌آوری‌های جدید مانند اینترنت در مقابله با دشمنان اسلام را روشن تر می‌کند و دفاع یا ضد حمله اینترنتی را می‌توان از مصادیق آیه ۶۰ از سوره انفال دانست که می‌فرماید: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ».

در روایات آمده است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وقتی با خبر شد که در یمن اسلحه جدیدی ساخته شده است، شخصی را برای تهیه آن به یمن فرستاد. از آن حضرت نقل شده که با یک تیر، سه نفر به بهشت می‌روند؛ سازنده آن، آماده‌کننده و تیرانداز. (قرائتی، ۱۳۸۳، ۳۵۱/۴) بنابراین روایت و با توجه به شرایط امروز جهان اسلام، آموزش این فناوری و به کارگیری آن در افزایش قدرت دفاعی و در هنگام لزوم به صورت تهاجمی یکی از وظایف دینی است که مسئولین باید به آن توجه کنند.

البته نمی‌توان ارتباطات اینترنتی که می‌تواند زمینه توسعه سیاسی و تقویت مشارکت مردمی را با احیای حوزه عمومی فراهم سازد، نادیده گرفت. شبکه اینترنت این قابلیت را دارد که میلیون‌ها انسان را در ارتباط مستقیم و بی‌واسطه با یکدیگر قرار دهد و ظرفیت‌ها و امکانات زیاد و بی‌سابقه‌ای برای ارتباط زنده و دوسویه میان افراد، گروه‌ها، سازمان‌های مدنی و دولت‌ها ارائه نماید. این امر سبب می‌شود تا موج تازه‌ای از تحرک علمی و اجتماعی در رشته‌های مختلف از جمله رشته‌های علوم سیاسی آغاز شود. همان طور که مباحثات جدی و گسترده علمی درباره ماهیت، خط سیر و تأثیر انقلاب ارتباطات و تأثیر آن در زندگی افراد و

جوامع، امروزه جان تازه‌ای به تحقیقات ارتباطات و رسانه‌ها و نقش آن‌ها در سیاست بخشیده است. بنابراین، شبکه اینترنت می‌تواند یکی از عوامل مهم و قابل توجه در رشد و تقویت دموکراسی و مشارکت سیاسی به شیوه‌هایی کاملاً نو در جوامع مختلف باشد.

اموری مانند ارتباط مردم و مسئولین حکومتی، شرکت در نظرسنجی‌ها، انتقادات و پیشنهادات سازنده به مسئولین و مجریان طرح‌ها، ابراز نظر و مقابله با هجمه‌های تبلیغاتی دشمن و... با گسترش اینترنت، می‌تواند بسیار آسان‌تر از گذشته باشد. امیر مؤمنان علیه السلام همواره دولتمردان را به ارتباط محکم و مستمر با مردم و اطلاع از وضعیت آنان موظف می‌نمود:

فلا تطولن احتجاجك عن رعيتك فإن احتجاج الولاة عن الرعية شعبة من الضيق وقلّة علم بالأمر و الاحتجاج منهم يقطع عنهم علم ما احتجوا دونه فيصغر عندهم الكبير و يعظم الصّغير و يقبح الحسن و يحسن القبيح و يشاب الحقّ بالباطل و إنما الوالي بشر لا يعرف ما تواری عنه الناس به من الأمور... (سید رضی، ۱۴۱۴هـ، ۴۴۱)

خود را از رعیت خویش پنهان مکن که پنهان شدن والیان از رعیت نمونه‌ای است از تنگ‌خوئی و کم‌اطلاعی در کارها، و نهان شدن از رعیت، والیان را از دانستن آنچه بر آنان پوشیده است باز دارد، پس کار بزرگ نزد آنان خرد به شمار آید و کار خرد بزرگ نماید، زیبا زشت شود و زشت زیبا و باطل به لباس حق درآید. و همانا والی انسانی است که آنچه را مردم از او پوشیده دارند، نداند... شاید در سالیان گذشته این امر به دلیل پیچیدگی‌های جامعه امروز و افزایش جمعیت و برخی ملاحظات امنیتی، بسیار سخت و دور از دسترس به نظر می‌رسید، اما اکنون با رشد فضای اینترنت، همه این امور می‌تواند به آسانی در دسترس مردم و مسئولین قرار گیرد؛ زیرا توصیه‌های دینی در تمام امور از جمله امور حکومتی مختص به زمان و مکان خاصی نیست و برای داشتن جامعه‌ای هماهنگ با عدل علوی، استفاده از فناوری جدید که به تناسب رشد و تحول جامعه انسانی بتواند پاسخگوی نیازهای روز باشد، ضروری به نظر می‌رسد.

ایجاد فضای ناسالم اخلاقی

فضای اینترنت از نظر اخلاقی، می‌تواند مکانی خطرناک و ناشایست برای فراگیر ساختن

ناهنجاری‌های اخلاقی به شمار رود. تا آنجا که به راحتی در سایت‌هایی مختلف، مسائل غیراخلاقی در قالب فیلم، کارتون، تبلیغات زیان بار و تصاویر مستهجن رواج می‌یابد. گسترش سریع این نوع سایت‌ها، با برنامه‌ای از پیش تعیین شده صورت می‌گیرد که از آن می‌توان، به سلاحی قوی و در عین حال پنهان ابر قدرت‌های استکباری و دشمنان در رویارویی با هویت ملی و مذهبی یاد کرد. بنابراین، اینترنت به واسطه داشتن سه ویژگی دسترسی آسان، هزینه‌های اندک و ناشناس ماندن کاربران، مهم‌ترین منبع اشاعه هرزه‌نگاری است و با دسترسی آسان به اینترنت، این امکان وجود دارد که کودکان به واسطه دیدن مطالب و تصاویر مستهجن، رفتارهای غیر اخلاقی از خود بروز دهند.

در مورد بزرگسالان نیز هرزه‌نگاری اینترنتی می‌تواند به بروز رفتارهای جنسی نامعقول و یا گاهی اعتیاد جنسی منجر شود. بر اساس تحقیقات انجام گرفته در سال ۱۹۹۸ روشن شد که ۱۵٪ از کاربران اینترنتی به یکی از سایت‌های مربوط به غیراخلاقی متصل بودند. مطالعه‌ای در سال ۱۹۹۹ نشان داد که ۳۱٪ کاربران متصل به اینترنت در یک زمان به سایت‌هایی اتصال داشتند که به طور اختصاصی غیراخلاقی بوده است. پژوهشی نیز که زیر نظر مؤسسه بازپروری معتادان به سکس در لوس‌آنجلس انجام شد، نشان داد که هر هفته ۲۵ میلیون آمریکایی به سایت‌های غیراخلاقی متصل می‌شوند و شصت درصد از بازدیدکنندگان هر گونه سایت اینترنتی به دنبال این مطالب هستند. (سالاری فر؛ ۱۳۸۹، ۵۳۶)

این دسترسی آسان حتی در کشورهایی که اقدام به فیلترینگ سایت‌های غیراخلاقی می‌کنند نیز وجود دارد. البته این سخن به معنای رد فیلتر این سایت‌ها نیست، اما از ابزار قوی‌تری به غیر از کنترل فیزیکی در این زمینه باید استفاده نمود؛ زیرا جنبه‌های ضد اخلاقی اینترنت، تهدیدی برای کاربران است که تنها در صورت بهره داشتن از روحی پرهیزکار می‌توانند از آن ایمن بمانند.

در این زمینه دیدگاه اسلام کاملاً روشن و واضح است؛ زیرا زمانی که در آیات قرآن کریم، فرزندان موظف می‌شوند که هنگام ورود به خلوت پدر و مادر، با اجازه و اذن وارد شوند، می‌توان به راحتی زیان آور بودن آشنایی فرزندان پیش از زمان مقرر با مسائل جنسی را استنباط کرد. در سوره نور آیه ۵۹ آمده است:

«وإذا بلغ الأطفال منكم الحلم فليستأذنوا كما استأذن الذين من قبلهم...؛ و هر گاه کودکان شما به حد بلوغ رسیدند، پس باید همانند بزرگسالانی که قبلاً بالغ شده‌اند (در همه وقت) اجازه (ورود) بگیرند». بر اساس این آیه، فرزندی که اجازه گرفتن به طور مطلق بر آنها واجب شده است، موظفند در همه حال به هنگام ورود بر پدر و مادر اذن بطلبند. این حکم مخصوص به مکانی است که پدر و مادر در آنجا استراحت می‌کنند. (شیرازی، ۱۳۷۴هـ، ۵۴۱/۱۴)

علاوه بر این نکته، رواج تصاویر و مطالب مستهجن و نسبت دادن آن به افراد جامعه، بر اساس سوره نور، یکی از منکرات بزرگ در جامعه است که با عتاب و تهدید قرآن کریم مواجه شده است و مسئولین حکومت اسلامی می‌توانند با آنها مقابله کنند. در سوره نور آیه نوزدهم زمانی که مردم از تهمت و افتراء به یکی از همسران پیامبر ﷺ سخن می‌گفتند، آیه ذیل نازل شد:

إِنَّ الَّذِينَ يَجْتَوْنَ أَنْ تَشِيحَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ.

همانا برای کسانی که دوست دارند زشتی‌ها درباره اهل ایمان شایع گردد، در دنیا و آخرت عذاب دردناکی است و خداوند می‌داند و شما نمی‌دانید.

در تفسیر نور ذیل آیه آمده است: «علاقه به اشاعه فحشا، گاهی با زبان و قلم است و گاهی با ایجاد مراکز فحشا و تشویق دیگران به گناه و قرار دادن امکانات گناه در اختیار آنان». (قرائتی، ۱۳۸۳، ۱۶۰/۸)

امام صادق علیه السلام فرموده است: «کسی که آن چه را درباره‌ی مؤمنی ببیند یا بشنود، برای دیگران بازگو کند، جزء مصادیق این آیه است». (قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ۲۶۶/۹)

در پایان آیه نیز آمده است: «وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ؛ و خدا می‌داند و شما نمی‌دانید». به این معنا که خداوند از عواقب شوم و آثار مرگبار اشاعه فحشاء در دنیا و آخرت به خوبی آگاه است، ولی شما از ابعاد مختلف این مسئله آگاه نیستید. (مکارم، ۱۳۷۴، ۴۰۴)

آیه شریفه به پیامدهای منفی اشاعه این امور در عرصه اجتماعی اشاره می‌کند که در سطح وسیع آثار زیانباری بر خانواده‌ها و فرزندان دارد. بسیاری از افراد به خاطر استفاده از سایتهای غیراخلاقی اینترنتی، کار، فرصت شغلی و زندگی زناشویی خود را به مخاطره

انداخته‌اند. در پژوهشی که بر روی ۹۱ زن که شوهرانشان وقت زیادی را برای استفاده از این سایت‌ها اختصاص می‌دادند، نشان داد که همه آنها احساس می‌کنند به آنها خیانت شده و آنها آسیب دیده و طرد شده‌اند. ۶۸٪ آنان اعلام کردند که شوهرانشان به آنها بی‌علاقه شده‌اند و ۳۲/۲٪ از آنها، علت جدایشان از همسرانشان را اینترنت می‌دانستند. (سالاری‌فر، ۱۳۸۹، ۵۳۷)

بنابراین، با شیوع استفاده هرزه‌نگاری اینترنتی که بدون در نظر گرفتن احکام و قوانین اسلامی صورت می‌گیرد به نحوی بنیادین، آداب و فرهنگ در رفتارهای جنسی به شکلی واضح تغییر یافته و تعریف اسلامی از رفتار جنسی را متحول می‌سازد.

این امر هشدار می‌دهد که از طرف روان‌شناسان و متخصصان علوم رفتاری داده می‌شود؛ زیرا در این زمینه و به علت اضمحلال فزاینده بنیان‌های خانوادگی و ارزش‌های انسانی در جوامع غربی و به دنبال آن، با جهانی‌سازی فرهنگ غرب، نقش مخرب اینترنت بیشتر از نقش سازنده آن واقع شده است. بارزترین مصداق این وضعیت استفاده نادرست و کنترل نشده کودکان از اینترنت و گمراهی و به خطر افتادن آنها توسط سودجویان اینترنتی است که هر از چندگاهی، اخبار نگران‌کننده‌ای در این رابطه از رسانه‌های جمعی منتشر می‌شود و هوشیاری والدین را در استفاده آنها از این رسانه می‌طلبد.

سوء استفاده‌های اینترنتی

در بسیاری از موارد افرادی که به صورت ناآگاهانه وارد فضاهای اینترنتی و چت‌روم‌ها می‌شوند، به دلیل عدم مراقبت کافی و نداشتن تجربه، مورد سوء استفاده قرار می‌گیرند، شکنجه می‌شوند و به منظور کسب درآمد برای صاحبان تجارت جنسی، به کار گماشته می‌شوند و حتی گاهی کشته نیز می‌شوند. بنابراین، تنها گذاشتن فرزندان با کامپیوتری که به اینترنت متصل است، فراخواندن فاجعه است. در توصیه‌های اسلامی، کنترل و مراقبت از فرزندان، یکی از مهم‌ترین وظایف والدین دانسته شده است. قرآن کریم در سوره تحریم آیه ۶ می‌فرماید: «یا ایها الذین آمنوا قوا أنفسکم و أهلیکم ناراً». با توجه به آنچه در فضای اینترنت می‌گذرد، این آیه شامل حفظ و مراقبت از فرزندان در این فضا نیز می‌شود.

برخی والدین، نگه داشتن فرزند در خانه را نوعی حفظ و مواظبت از او تلقی می‌کنند و زمانی که فرزندشان را تنها در اتاقش پشت کامپیوتر متصل به اینترنت می‌بینند، احساس آسودگی خاطر می‌نمایند، در حالی که او را در دنیایی از ناهنجاری‌ها با افراد ناشناس و سودجو رها کرده‌اند. در این هنگام به وظیفه پدرا نه و مادرا نه خود در مواظبت از فرزندشان عمل نکرده‌اند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرموده است: «حق الولد علی الوالد أن یحسن اسمه و یحسن موضعه و یحسن أذنه؛ حق فرزند بر والدش آن است که نام نیکو بر او بگذارد و محیط تربیتی او را نیکو گرداند و آداب نیکو را به او بیاموزد.» (پاینده، ۱۳۸۲، ۴۴۷)

در روایات به سالم‌سازی و نیکو بودن محیط تربیتی نیز اشاره‌های فراوان شده است. بدون تردید، محیط تربیتی علاوه بر محیط‌های واقعی، محیط مجازی را نیز در بر می‌گیرد. باید توجه داشت که امروزه فراوانی آسیب‌های اجتماعی از طریق فضای مجازی گاهی بیشتر از محیط‌های واقعی است. در حالی که اگر فرد با اصول تربیت دینی پرورش یابد در مقابل حوادث ناگوار و امور پست دنیوی ایمن می‌شود و چیزی یا کسی نمی‌تواند سلامت و امنیت روانی و فکری وی را به خطر بیندازد.

امیر مؤمنان علیه السلام می‌فرماید: «نفس الکریمه لاتؤثر فیه النکبات». (آمدی، ۱۳۶۶، ۴۶۰/۲) همچنین فرموده است: «الکریم من تجنب المحارم و تنزه عن العیوب؛ کریم از هر آلودگی میرا و از همه پستی در امان است» (آمدی، ۱۳۶۶، ۴۶۰/۲).

باید به فرزندان آموزش داد همان‌طور که در دنیای واقعی همه افراد قابل اعتماد نیستند و در دنیای واقعی دزدی، تجسس در امور دیگران، خدشه‌دار کردن حیثیت دیگران، برملا نمودن اسرار و... نابهنجار است و در فرهنگ دینی از گناهان بزرگ شمرده می‌شود، در دنیای مجازی نیز به همین صورت است و شاید به دلیل سرعت انتقال اطلاعات و دسترسی همگانی، انجام این گناهان در فضای اینترنتی، قبح و پیامد منفی بیشتری داشته باشد. با نهادینه شدن این فرهنگ بر اساس اصول اسلامی، به یقین آمار این اعمال و جرایم کاهش چشمگیری می‌یابد.

اتلاف وقت و از دست رفتن سرمایه عمر

پیشرفت و تکامل فردی و اجتماعی از نگاه اسلام و اندیشمندان جهان، مرهون استفاده بهینه و لازم از فرصت‌هاست، در حالی که اتلاف وقت و از دست دادن سرمایه عمر در فضاهای سرگرم‌کننده، جالب و گیرای اینترنتی، توسط کاربران به امری عادی تبدیل شده است. بسیاری از آنها با استفاده بیش از حد و غرق شدن در فضای اینترنت، از فعالیت‌های مهم و بسیار مؤثر زندگی باز می‌مانند.

حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «الفرص تمرّ مرّ السحاب؛ فرصت‌ها چون ابر در گذرند». (آمدی، ۱۳۶۶، ۴۳۷/۲) فرق ندارد تباهی عمر در دنیای واقعی با بطالت و بیهودگی باشد یا در فضای اینترنت و با جستجوی سایت‌ها، تصاویر و... سرگرمی‌های بی‌فایده و بیهوده فضای مجازی وقت ارزشمند بزرگسالان را که می‌تواند با فعالیت‌های فرهنگی، اقتصادی و تفریحی سالم اختصاص یابد را به هدر می‌دهد و در کودکان فرصت رشد، پیشرفت و خلاقیت را در زندگی از آنها سلب می‌کند.

نیل پستمن، استاد دانشگاه نیویورک و جامعه‌شناس و پژوهشگر مسائل ارتباط جمعی در کتاب زوال دروان کودکی درباره این پدیده خطرناک چنین می‌نویسد:

زمانی که کودک را از جهان کودکی دور می‌سازیم و زمینه‌های رشد و پرورش را از او می‌گیریم و او را به انواع بازی‌ها و فیلم‌های رایانه‌ای و اینترنتی سرگرم می‌کنیم و روح لطیف و جسم با نشاط او را به دست امواج سهمگین رسانه‌ای می‌سپاریم، برای همیشه راه رشد و بالندگی انسانی را بر او بسته‌ایم و آینده هدفمند، خلاق، پربار و تعهدآور او را بی‌چون و چرا از او و از جامعه انسانی گرفته‌ایم. (پستمن، ۱۳۷۸، ۱۲).

شاید در ابتدا، استفاده مداوم از اینترنت و اختصاص بخشی از ساعت‌های شبانه روز به آن امری عادی و بی‌خطر تلقی شود، اما در بسیاری از موارد این امر منجر به اعتیاد به اینترنت می‌شود. نشانه‌های اعتیاد به اینترنت عبارتند از:

- تغییرات شدید در سبک زندگی به منظور گذراندن زمان بیشتر در شبکه؛
- کاهش کلی فعالیت‌های بدنی؛
- بی‌توجهی به سلامت فردی و در نتیجه پرداختن به اشتغالات اینترنتی؛

- اجتناب از فعالیت‌های مهم زندگی؛
- کمبود خواب و یا تغییر الگوهای خواب برای صرف زمان بیشتری در شبکه؛
- کاهش معاشرت و در نتیجه از دست دادن دوستان؛
- غفلت از خانواده؛

• بی‌توجهی به مسئولیت‌های شغلی و شخصی. (سالاری فر، ۱۳۸۹، ۵۳۸-۵۴۰)

پژوهشگران اعتیاد به اینترنت را پدیده‌ای مزمن، فراگیر و عودکننده که با صدمات جدی جسمانی، خانوادگی، شغلی، اجتماعی و روانی همراه است، می‌دانند. مهم‌ترین پیامدهای اعتیاد به اینترنت با توجه به شدت آن عبارتند از: اختلال افسردگی، گوشه‌گیری و انزوا، اختلال خواب، خستگی بیش از حد، استرس و فشار روانی، از دست دادن کار و فرصت‌های شغلی، اختلال در روابط بین فردی، اختلافات خانوادگی، مشکلات درسی، افکار پرخاشگرانه و میل جنسی زودرس. (سالاری فر، ۱۳۸۹، ۵۴۰)

این امور، تأثیرات منفی و مخربی بر سلامت فرد و جامعه بر جای می‌گذارد. در منابع دینی راه‌حلهایی برای پیشگیری و درمان این‌گونه اختلالات پیشنهاد شده است. برای مثال برای پرهیز از اتلاف وقت و داشتن نشاط و شادابی در اسلام سرگرمی‌ها و تفریحات سالمی مانند ورزش، روابط اجتماعی (صله رحم، شرکت در عبادت‌های جمعی) و پرداختن به عبادات فردی که در ایام مختلف سال توصیه شده است از سرگرمی‌های سالم در اسلام می‌باشد.

سخن پایانی

استفاده از اینترنت که از جمله بزرگ‌ترین فناوری‌های دنیای معاصر است و تغییراتی که در عرصه ارتباطات و اطلاع‌رسانی در عرصه جهانی وجود دارد، امری اجتناب‌ناپذیر است، اما این امر بدین معنا نیست که تمام محتوا و فرهنگ حاکم بر آن پذیرفته شود. در فضای پیچیده و پرنوسان اینترنت زمانی که فرد آگاهانه یا ناخودآگاه مورد هجوم امواج فرهنگی و اطلاعاتی قرار می‌گیرد، بهتر است قبل از آنکه خود را به دست امواج بسپارد، خود انتخاب‌گر باشد.

عدم آموزش‌های صحیح در استفاده از اینترنت می‌تواند خطرات و پیامدهای منفی آن را افزایش دهد؛ چرا که فرد نه می‌تواند خود را در استفاده از این امکان محدود کند (زیرا منع،

سرکوب و سخت‌گیری کارکرد خود را زود از دست می‌دهد و فرد را حریص‌تر می‌نماید) و نه بدون آموزش صحیح از آسیب‌هایی که این فضا برای فرد دارد می‌تواند خود را مصون دارد. بهترین راه کار جایگزینی مصونیت همراه با هدایت و مدیریت به جای محدودیت است. در این روش باید پذیرفت که توسعه اینترنت در مراکز آموزشی، فرهنگی و اجتماعی، قدرتمندتر از آن است که به کنترل افراد درآید، بنابراین با آموزش‌ها و ایجاد مهارت‌های لازم در مواجهه با آن همراه با محدودیت‌هایی سنی و زمانی، می‌توان نوعی قدرت تدافعی و کنترل درونی در فرد ایجاد کرد که در منابع دینی از آن به تقوا تعبیر می‌شود.

برای مثال در مقابله با سایت‌های غیراخلاقی و مستهجن، آموزش نوجوانان و جوانان و نهادینه ساختن عفاف و بردباری جنسی تا فراهم آمدن زمان ازدواج از بسیاری از ناهنجاری‌های اینترنتی در این زمینه پیشگیری می‌کند. قرآن کریم در آیه ۳۳ سوره نور می‌فرماید: «الذین لا یجدون نکاحاً حتی یغنیهم الله من فضله» و همچنین در سوره نور آیه ۶۰ می‌فرماید: «وَأَنْ یَسْتَغْفِنَ خَیْرٌ لَّهُنَّ».

از قدرت و امکانات اینترنت برای ایجاد و گسترش فرهنگ سالم‌سازی آن می‌توان بهره برد؛ زیرا برخی مضرات و سوءاستفاده‌های اینترنتی، چیزی نیست که منحصر به یک کشور یا فرهنگ خاص باشد و بسیاری از مردم از پاکی فضای اینترنتی استقبال می‌کنند و با وضعیت موجود نگران فرزندان خود در استفاده از این فناوری گریزناپذیر و عواقب منفی آن هستند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- * قرآن کریم، ترجمه فولادوند و مشکینی.
۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۴۰۴ هـ.ق). *تحف العقول*. قم: مؤسسه انتشارات اسلامی.
 ۲. اشناپدرمن، اودین اس. (۱۳۷۸). *ذهن خودکشی‌گرا*. ترجمه فیروزبخت. تهران: نشر شناخت.
 ۳. پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۸۲). *نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار پیامبر اکرم ﷺ)*. تهران: دنیای دانش.
 ۴. پستمین، نیل. (۱۳۷۸). *زوال دوران کودکی*. ترجمه صادق طباطبایی. تهران: انتشارات اطلاعات.
 ۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۶). *تصنیف غررالحکم و دررالکلم*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
 ۶. سالاری فر، محمدرضا و دیگران. (۱۳۸۹). *بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی*. تهران: سمت.
 ۷. سعیدی پور (بیابانگرد)، اسماعیل. (۱۳۸۷). *فرزند من و رسانه*. تهران: مرکز امور زنان و خانواده.
 ۸. سید رضی، ابوالحسن محمد بن حسین موسی (تدوین). (۱۴۱۴ هـ.ق). *نهج البلاغه*. قم: نشر هجرت.
 ۹. شفیع سرورستانی، ابراهیم. (۱۳۹۰). *زن؛ نظام سلطه و رسانه‌ها*. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی.
 ۱۰. قرائتی، محسن. (۱۳۸۳). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن. ۱۳۸۳.
 ۱۱. قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا. (۱۳۶۸). *کنزالدقائق و بحرالعرائب*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
 ۱۲. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ هـ.ق). *کافی*. قم: دارالحدیث.
 ۱۳. ماه پیشانیان، مهسا. (۱۳۸۶). *راهکارهای آمریکا برای جنگ نرم با جمهوری اسلامی ایران*. فصلنامه عملیات روانی. ش ۱۵.
 ۱۴. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ هـ.ق). *بحارالانوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 ۱۵. مجیدی، عبدالله. (۱۳۸۱). *نقش رسانه‌ای اینترنت در ناامنی‌های اجتماعی*. تهران: معاونت سیاسی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری.
 ۱۶. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
 ۱۷. مولانا، حمید. (۱۳۷۹). *جهانی‌سازی فرهنگ*. روزنامه کیهان. ۱۷ (۱).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی